

Kirek
Eks

İSLAM VE MODERNİZM

FAZLUR RAHMAN TECRÜBESİ

22-23 Şubat '97, İstanbul

FAZLUR RAHMAN'IN MODERNİZMİ VE İSLAM KELAMI

Adnan Bülent Baloğlu*

Fazlur Rahman, gerek İslâmî ilimlerin hemen her sahasında başarıyla ortaya koyduğu eserleri ve gerekse özgün düşünceleri ile asrımızın önde gelen İslâm düşünürleri arasında kendine haklı bir yer edinmiştir. Biz bu tebliğimizde, esas olarak modernizm bağlamında Fazlur Rahman'ın doğrudan kelâm ilmi ile ilgili düşüncelerini tahlil etmeye çalışacağız. Ancak, bu tahlile girişmeden önce, konumuzun daha iyi anlaşılması için yazarımızın modernizm anlayışını çok özet bir şekilde de olsa ortaya koymanın yararlı olacağını düşünüyoruz.

Fazlur Rahman'ın kaleme aldığı eserlerde gözümüze çarpan en önemli özellik, onun, öncelikle İslâmî bir sosyal yapı için temel vazifesi görecek olan sosyo-ahlâkî ilkeler üzerinde çokça durması ve bunları içinde yaşadığı çağın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlama çabası içinde bulunmasıdır. Yeniden yorumlama faaliyetini gerçekleştirirken de, Kur'an'ın her çağa hitap kabiliyetini hatırdan çıkarmamış ve bu amaçla, bütün yorumlarında mihenk noktası olarak Kur'an-ı Kerim'i almış, O'nun hükümlerini Mekke toplumunun şartları çerçevesinde anlamaya çalışmış, bu hükümlerin günümüzde nasıl anlaşılması ve tatbik edilmesi gerektiği hususunda yoğunlaşmıştır. Kur'an'ı Kerim'i birbirinden soyutlanmış emirler ve yasaklar ihtiva eden bir mesaj olarak anlama yerine, onu bir uyum ve bütünlük arzeden, derin ahlâkî boyutu her çağ ve toplum için aynı ve değişmez olan bir mesaj olarak anlamış ve bunu hemen hemen bütün eserlerinde ısrarla vurgulamıştır.

Fazlur Rahman'a göre bugün bütün İslâm dünyası Batı'nın ve onun fikirlerinin meydan okuması ile karşı karşıyadır. İslâm dünyası bu meydan okumaya karşı koyabilmek için kendilerine olan güvenlerini geliştirerek Ba-

(* Yrd. Doç. Dr., Türkiye, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

tı'nın fikirlerini tarafsız bir şekilde incelemelidir. Müslümanlar, Kur'an'ı yeterince anlamak ve tahlil edebilmek için ise gerekli entellektüel donanımına sahip olmalı, şu anda karşılaşılan ve gelecekte karşılaşılabilecek olan problemleri göğüslemede Kur'an'ı bir rehber olarak yanlarında bulabilmek için Kur'an'i çalışma metodu geliştirmelidirler. Bunlar gerçekleşmeden Müslümanların bu meydan okumaya karşı koyması mümkün değildir. (Rahman, Challenges, s. 24-25) Ayrıca, Kur'an ve Sünnet'in sistemli ve kapsamlı bir yorumu için de geliştirilmesi için de gerekli olan böyle bir metodoloji, İslam'ın ahlâki ve hukuki öğretilerini ortaya koyabilmede, klâsik hukuk ve kelâm ekollerinin eksik yönlerini gidermede ve aşırılıklarını törpülemeye önemli bir görev icra edecektir.

Yukarıda çizdiğimiz çerçeve doğrultusunda baktığımız zaman, Fazlur Rahman'ın modernizmi, Kur'an öğretisini yeniden anlamak ve özümlemek için etkili metodların keşfedilmesi, insanların karşı karşıya kaldığı her türlü problem için rehberliğin Kur'an'dan alınması şeklinde belirginleşmektedir. İslam dünyasının iç ve dış unsurların etkisiyle bir kriz dönemi ile karşı karşıya kaldığının bilinci içerisinde, bu krizin en az hasarla atlatılarak İslâm inancının sağlıklı bir şekilde tesisi amacıyla, sosyolojiden tıbbı, hukuktan kelama, ahlâktan tasavvufa, kısacası İslâmî ilimlerin hemen hepsinde görüldüğü aksaklıkları tespit etmenin yanısıra, getirdiği çözüm önerileriyle de bizim işlerimizi büyük ölçüde kolaylaştırmış, ondan da öte, düşünce ufkumuzun da açılmasına büyük katkıda bulunmuştur.

Bu özet girişten sonra öncelikle şunu ifade etmeliyiz ki, Fazlur Rahman'ın kelami konularla ilgili görüşlerinin Kur'an ayetleri doğrultusunda şekillendiğini görüyoruz. Yine belirtmeliyiz ki, öz eleştiriden kesinlikle kaçınmayan Fazlur Rahman'ın düşünce platformunda tabii ki kelâm ilminin mevcut haliyle muhafaza edilmesi söz konusu olamazdı ve nitekim de öyle olmuştur. Fazlur Rahman'ın öz eleştiri ve tenkidinden en çok nasibini alan sahalardan birisi de kelâm ilmi olmuştur. Ona göre, mevcut kelâm bugünün insanının manevi problemlerini çözmekten, şumullü bir rehber olmaktan uzak olduğu gibi, ona bir yaşam felsefesi, bir dünya görüşü sunmaktan da çok uzaktır. Fazlur Rahman'ın bu husustaki yaklaşımını isabetli bulduğumuzu belirtmek istiyoruz.

Kur'an'ın nasıl bir insan yetiştirmeyi hedeflediği, nasıl bir toplum oluşturmayı amaçladığı soruları üzerinde uzun uzadıya kafa yoran Fazlur Rahman, gördüğümüz kadarıyla, her fırsatta Kur'an öğretisinin ahlâki boyutuna dikkatleri çekmeye çalışmıştır. Ancak, ona göre, Kur'an'ın sahip olduğu ahlâki boyutu, ya da Kur'an ahlâkını ortaya koyabilmek için tatmin edici bir ke-

lâma ihtiyaç vardır. Dolayısıyla, Fazlur Rahman'ın düşüncelerinde, bir Kur'an kelâmının oluşturulması öncelikli bir yer işgal eder. Böyle bir kelam oluşturulmadan ne bir Kur'an ahlâkı, ne de bir hukuk oluşturmak mümkündür. (Rahman, Law, s. 11-12)

Fazlur Rahman'a göre, Kur'an kelâmını ortaya koymada öncelikli olarak yapılması gereken şey Allah-insan, Allah-tabiat, insan-tabiat ilişkilerinin tanımlanmasıdır. Nitekim Kur'an çerçevesinde bu ilişkilerin mahiyetini geniş bir biçimde, bir kelâm denemesi olarak kabul ettiğimiz Major Themes of the Qur'an (Ana Konularıyla Kur'an) isimli eserinde ortaya koymaya çalıştığını görüyoruz. Fazlur Rahman'ın, bu eserin Türkçe tercümesine yazdığı önsözden yapılan aşağıdaki alıntı, onun Kur'an mesajını nasıl algıladığının ipuçlarını da bize açıkça vermektedir:

“Geçmiş asırlarda Müslümanlar, kendi zamanlarının ihtiyaçlarına gerektiği gibi cevap veren fıkıh, kelâm, tefsir vs. gibi ilimleri geliştirmişlerdir. Fakat elbette ki Kur'an'ın ebedi mesajı böyle durgun bir şekilde tek bir asrın sosyal ve kişisel ihtiyaçlarına bağlı bırakılamaz. Devamlı gelişmekte olan yeni bilgi silsilesinin ışığı altında bu Ezeli Kelâm yeniden tefekkür edilmeli ve yeniden yorumlanmalı, ama bu, Kur'an'ı yeni bilgilere uydurma şeklinde değil, yeni bilgileri O'nun ışığında değerlendirmekle olmalıdır. İnsanın yeni ihtiyaçları ortaya çıkınca Kur'an'da yeni anlayışları doğurur. Zaten O'nun ebedi olmasının gerçek anlamı da budur. (Rahman; Ana Konularıyla Kur'an, 7-8)

Fazlur Rahman için, Kur'an'ın yeniden yorumlanmasında Allah-tabiat-insan üçlüsü arasındaki ilişkinin sağlıklı bir şekilde ortaya konması çok hayati bir önem arzeder. Maddi ve manevi yönüyle insanı bir bütün olarak kabul eden Fazlur Rahman, Allah'ın halifesi olan insanı yeryüzünden fitneyi kaldırarak bilinçli bir iman ve ihlas sahibi, kısacası takva sahibi bir yapıya ve davranış bütünlüğüne sahip kılma sorumluluğunu kelama yüklemiştir. (Rahman, İslam: Legacy, s. 238-39). Onun kelâm için zorunlu gördüğü bir başka görev de Allah'ın tabiatına dalarak onda kaybolma yerine, ahlaki bir tema üzerinde insanın şahsiyet bütünlüğünü kurtarmak ve geliştirmek için gayret sarfetmektir. (Rahman, The Courage of Conviction, s. 156)

Ona göre, Kur'ani öğretinin bize bildirdiği şekliyle, Allah-tabiat-insan üçlüsü arasında uyumlu bir ilişki sözkonusudur. Buna göre, Allah düzenli şekilde yaratan, rızık veren, insanlara doğru yolu gösteren (hüden li'n-nâs), adaletle muamele eden, rahmetini esirgemeyen bir bütünlük içerirken; insan ise, hem maddi hem de manevi yönü olan, hür ve irade sahibi, sorumlulu bir varlık; tabiat da, Allah'a “otomatik bir irade” ile itaat eden, mükem-

mel örülmüş ve düzenli çalışan, Allah'ın en büyük mucizesi olan bir sistemdir. (Rahman, Major Themes, s. 1-80)

Fazlur Rahman'ın kelâm anlayışının Kur'an çerçevesinde şekillendiğini görüyoruz. Hadislerin istisnasız topyekün kabulünün hem kelâmî hem de hukuki zeminde kargaşalara ve çelişkilere yol açacağı inancından hareketle, Kur'an'ın açık ruhu ile çelişen hadislerle karşı ihtiyatlı davranmıştır. Örneğin, şefaet konusundaki hadisleri kabul etmeyen Fazlur Rahman, bu konuda tamamiyle Kur'an ayetlerinden yola çıkarak, Kur'an'ın "kurtarıcılık" fikrinin yanında şefaati de reddettiğini söyler ve dolayısıyla, geleneksel İslam inancının Hz. Peygambere verdiği şefaet yetkisinin de geçerli olmadığı sonucuna varır. (Rahman, Major Themes, s. 31-32). Bu tek örnekte görüldüğü üzere, Fazlur Rahman'ın Kur'an'a bakış açısı, onun kelâmî meselelerde sergilediği anlayışta önemli bir etken teşkil etmektedir.

Onun düşüncesine göre, Kur'an, yalnızca kelâm için değil, aynı zamanda hukuk ve ahlâk için de bir kaynak durumundadır. (Rahman, The Courage of Conviction, s. 156). Bu bağlamda, denilebilir ki, Fazlur Rahman, hem kelâmî hem de fihhi görüşlerini ortaya koyarken, geleneği çok iyi bilmekle birlikte, mümkün olduğunca, ortaçağda vuku bulan fikirlerden ve gelişmelerden etkilenmeden ilhamını doğrudan Kur'an öğretisinden almaya çalışmıştır. Böyle bir yaklaşımın ve varılan sonuçların ne derece doğru olduğu tartışılır olmakla beraber, Fazlur Rahman'ın bu hususta geleneğin özellikle dogmalaşmış akideler hususundaki katı tutumuna rağmen, cesur bir şekilde görüşlerini ortaya koyması özgün düşünce adına takdire şayandır. Şunu da ifade etmek gerekir ki, o, bir ayağı geleneksel bilgide, bir ayağı çağdaş bilgide olan, ama çağdaş İslamî bilgiye önem veren ve çözümlerini bu çizgi doğrultusunda sunmayı amaçlayan bir düşünürdür.

Fazlur Rahman'ın kelâmî tahlillerinde Mutezile ve Eş'arî ekollerine acımasızca yüklendiğini görüyoruz. Bu iki ekolden Eş'arîliği, özellikle, insan iradesinin yetersiz, ilahi kanunun amaçsız olduğunu kabul etmekle ve dolayısıyla Kur'an'la bir dizi çelişki içerisine girmekle suçlayan Fazlur Rahman, Muteziliği de Allah'ı sıfatlarından soyutlamak ve akli ön plana çıkarmakla birlikte pratik alanda katı ve müsamahasız davranmakla suçlamıştır. Hepsiinden önemlisi bu iki ekol, ona göre baştanberi ısrarla vurguladığı İslami dünya görüşünü sistemli bir şekilde ortaya koymada başarısız olmuşlardır. (Rahman, Islam and Modernity, s. 152)

Burada şu unutulmamalıdır ki, her ne kadar iki ekol de, birbirlerine karşı aynı oranda acımasız davranmışlar ve Fazlur Rahman'ın da belirttiği gibi eksik yönleri sahip olmuş olsalar da tarihi seyir içerisinde sapık iç ve dış

- tehditlere karşı Allah'ın birliğini ve İslam inancının ilkelerini savunmada önemli bir işlev görmüşlerdir. Özellikle, Mutezile'nin tarih sahnesinden çekilmesinden sonra da, bu görev büyük ölçüde Eş'ariliğin -tabii Maturidiliğin de- omuzlarına binmiştir. Bazı görüşlerinde Eş'arilik, Fazlur Rahman'ın da işaret ettiği gibi, bir diğer aşırılığı temsil etse de kabahat tamamıyla onun ve onu ekol haline getirenlerin değil, onun ortaya koyduğu fikirleri artık değişmez ve sabit olarak görenlerin, hatta daha da öte giderek bu fikirleri Kur'anî hükümler mesabesine koyanlarıdır. Bu bağlamda kabahat, özellikle, ilk beş asırdan sonra gelen -bir kaç istisna hariç- din alimlerininindir. İtiraf etmeliyiz ki, bugün bu tutum hala devam etmektedir.

Fazlur Rahman, haklı olarak yeniden yorumlama süreci durduğunda toplumun da durgunlaşacağını ve haliyle sekülerleşmeye kayacağını ve buna bağlı olarak da kelâm başta olmak üzere ahlâk ve hukukun da çökeceğini belirtmiştir. (Rahman, *Islam and Modernity*, s. 156). Şüphesiz insanların ihtiyaçlarını karşılamak yerine geçmişin kısır tartışmaları içine gömülen bir Kelâm ilmi müsbet anlamda insanın inanç dünyasına bir katkıda bulunamayacağı gibi, kendisinden destek bekleyen özellikle hukuk ve ahlâk gibi ilimlere de bir katkıda bulunamayacaktır. İnsana bir hedef vermeyen, onun davranışlarını doğru bir çizgide tutmaktan aciz ve hepsinden önemlisi onu Tanrısıyla her an bir iletişim içerisine sokmada yetersiz kalan bir kelâm ilmi zaman içerisinde bir buz dağı gibi eriyip yok olacaktır. Her çağın inanç problemlerine müdahale edebilecek bir dinamikliğe kavuşturulmadığı ya da bir başka tabirle Allah'ın Kitabından ve Peygamberin Sünnet'inden başka yerlerde tatmin aramalarının günahı kelâm ilminin ve onun alimlerinin olacaktır.

Bir başka husus ise, Fazlur Rahman'ın da işaret ettiği gibi, bugün İslâm ilimlerinin yeniden yapılandırılmasında bu ilimlerin tarihi geçmişlerinin detaylı bir şekilde ortaya konulmasına acil ihtiyaç vardır. Kelâm tarihi deyince anlaşılan şey, filan kelâm âliminin hayatı, fikirleri, zühdü, takvâsı, eserleri ya da falan kelâm mezhebinin önemli fikirleri, mensupları vs. gibi şeyler akla gelmektedir. Halbuki, bu alimlerin ve mezheplerin oturduğu tarihi zemin, coğrafya, kültür, siyasi ortam vb. şeyler hayati önem arzemesine rağmen ihmal edilmektedir. Dolayısıyla, birbirinden kopuk şahsiyetler, kurumlar ve olaylar silsilesi içerisinde bir kelâm tarihi anlayışı mevcuttur. Arzu ettiğimiz şekilde bir kelâm tarihinin ortaya konabilmesi için, bu alanda İslâm tarihçileri ile ortak çalışmamız gerektiği su götürmez bir gerçektir. Böyle bir çalışmaya neticesindedir ki ancak, Fazlur Rahman'ın belirttiği gibi, kelâmî düşünce ekollerinin ilk gelişmeleri, bunların içinde bulunduğu ortam, bu ekollerin Kur'an'ın dünya görüşüne ne derece sadık kaldıkları gibi hususlar da aydınlığa kavuşacaktır. (Rahman, *Islam and Modernity*, s. 147-48, 151) Bir baş-

ka husus ise, kütüphane arşivlerinde incelenmeyi bekleyen el yazma eserler gün ışığına çıkarılmayı beklemektedir. Fazlur Rahman da bu noktayı önemli vurgulamaktadır. (Rahman, *Islam and Modernity*, s. 149-50) Belki de bu eserlerde bir çok özgün düşünce mevcuttur, ancak bu eserler ele alınmadığı sürece bu hususta çok şey söyleme yetkisine sahip değiliz.

Fazlur Rahman'ın Kur'an'ı anlamada geliştirilmesini istediği metodoloji ile ilgili olarak ise şunu ifade edebiliriz ki, yeni bir İslam Hukuk Usulünün ortaya konması sadece fıkıh ilmine değil, aynı zamanda kelâm ilmine de büyük katkı sağlayacaktır. Aslında İslam Hukuku ile kelâm birbirinden ayrı şeyler değildir. Zira, her ne kadar tarihi zaman içerisinde birbirlerinden kopuk gelişmişlerse de, kelâm hukukun da dayandığı tercihleri korumak üzere yola çıkmıştır. Tarih içerisinde kaybolan bu işlevi kelâm ilmi yeniden üstlenmek durumundadır. Bu iki ilim arasında mevcut çelişkilerin de giderilmesi gerekmektedir. Örneğin, kelâmın en büyük meselelerinden biri olan insan iradesinin hürriyeti meselesi halledilmediği sürece bu çelişkilerin giderilmesi veya asgariye indirgenmesi şimdilik mümkün görünmemektedir. (Bu hususta Rahman'ın görüşleri için bkz. *Law and Ethics*, s. 11-12)

Sonuç olarak, kanaatimizce, Fazlur Rahman'ın modernizm anlayışı içerisinde kelâm ilmi için ileri sürdüğü görüşler bir bütünlük arz ediyor görünmektedir. Onun Kur'an kaynaklı bir kelâm ve Kur'an kaynaklı bir dünya görüşü (weltanschauung) üzerinde ısrar etmesi bu konudaki fikirlerinin odak noktasıdır ve kendisi de bunun için bir ömür harcamıştır. Ortaya koyduğu kelimî görüşlerin doğruluğu tartışılabilirse de, kelimî konularını yeniden yorumlamada kendisinden sonraki nesiller için bir ilham ve cesaret kaynağı olmuştur. Kur'an'ın hiç bir yardımcı unsur olmadan tek başına anlaşılabilirliğinin örneğini sergilemeye çalışmıştır. Nitekim, Ana Konularıyla Kur'an isimli eseri bunun en bariz örneğidir. Görüşümüz odur ki, Allah'ın Kitab'ı, kendi ifadesinde açıkça belirtildiği gibi, "İnsanlık için bir hidâyet kaynağı ve yol göstericidir." (2/Bakara: 3) Dolayısıyla Kur'an insan içindir, onun huzuru, refahı ve saadeti içindir. Bu nedenle, anlaşılamayacak kadar karmaşık değildir; bütün mesele, insanın yönünü O'na çevirip, dikkatini yoğunlaştırmasıdır. Yoksa O, dokunulamaz, erişilemez ve anlaşılabilir değildir. Bununla beraber, insanların ihtiyaçları için her çağa göre işlenemediğinden dolayı, Müslümanlar, üzümlere belirtmeliyiz ki, Kur'an'ın ilkelerinden uzaklaşmaya başladıkları gibi, kendilerini sıkıntı ve buhranlardan kurtaracak Mehdiler bekleme gibi, Kur'an'ın özü ile tamamen ters bir saplantı içerisine düşmüşlerdir. Nitekim, Fazlur Rahman'ın da bu hususta hayatı boyunca amansız bir uğraş verdiği gibi, gerçek Mehdi Kur'an-ı Kerim'in ta kendisidir!

Bibliyografya

- F. Rahman, "Islamic Challenges and Opportunities", *Islam: Past Influence and Present Challenge and Honour of W.M. Watt*, Albany, New York, 1979, ss. 315-330.
- F. Rahman, Roots of Islamic "Neo-Fundamentalism", (ed.) Philip H. Staddart, Change in the Muslim World, Syracuse University Press, Syracuse, New York, 1981, ss. 23-35.
- F. Rahman, "Law and Ethics in Islam", (Ed.) R. Hovannisian, *Ethics in Islam: Ninth Giorgio Levi Della Vida Conference*, 1983, Malibu, Cal: Undena Publication, 1985, ss. 3...
- F. Rahman, Major Themes of the Qur'an, Chicago, 1980, 180 s.
- F. Rahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, (Çev.) Alparslan Açıkgenç, Ankara, 1996, 3. Baskı, 280s.
- F. Rahman, "Islamic Legacy and Contemporary Challenge", *Islamic Studies*, 1980, XIX/4, ss. 235-246.
- F. Rahman, "Personal Statement", (Ed.) Philip L. Berman, *Courage of Conviction: Prominent Contemporaries Discuss Their Beliefs and How They Put Them into Action*, Santa Barbara, Cal. Dodd. Moad Co., 1985, ss. 153-159.
- F. Rahman, *Islam and Modernity: Transformation of an Intellectual Tradition*, Chicago: University of Chicago Press, 1982.